

37
В53

ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ДОСЛІДНОГО ЦЕНТРУ

**“ЛЮДИНА: МОВА, КУЛЬТУРА,
ПІЗНАННЯ”**

Том 9

Але недостатньо підстав для висновку про зворотну залежність: ті, хто дає багато відповідей, не завжди дають оригінальні відповіді.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що лише приблизно третина студентів (близько 30%) в експериментальній ситуації демонструє прояви когнітивної діяльності, які виходячи з обраних параметрів, можна назвати креативними.

Відповіді переважної більшості студентів в умовах дослідження характеризується невисоким рівнем креативності (близько 70%). Отримані результати певною мірою пов'язані з недосконалістю методичних процедур, що не дозволяє робити остаточні висновки, і тому можна говорити про деякі тенденції проявів креативності в когнітивній діяльності майбутніх педагогів – серед підданих експериментальній перевірці критеріїв креативності яскравіше проявляється продуктивність, менше представлена гнучкість і ще менше оригінальність.

Таким чином, проведене дослідження робить актуальними дві основні задачі: по-перше, вдосконалювати методичний апарат діагностики креативності; по-друге, створювати в навчальному процесі творчі ситуації, які б стимулювали креативні прояви в когнітивній діяльності майбутніх педагогів. Творчі ситуації відрізняються від проблемних меншою структурованістю і відсутністю готового рішення.

О.О. Халік

м. Кривий Ріг, Україна

УДК 159.922.7

ТРИВОЖНІСТЬ ТА ЇЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З САМООЦІНКОЮ І РІЗНИМИ ФОРМАМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

В статті виконан теоретико-експериментальний аналіз взаємозв'язку тривожності з самооценкою і різними проявленнями агресивного поведінки в підлітковому віці. Подаються результати гендерного аналізу, що порівнює результати серед учасників з різними рівнями тривожності за показателями самооценки, агресії, ворожості.

The article deals with the analysis of the interrelation between the anxiety and the self-assessment and the different aggressive forms of the behavior in adolescence. There are the results of the gender analysis of the differences among the pupils with the different levels of the anxiety by the self-assessment and the hostility and the aggression.

Питання нівелювання проявів тривожності та агресивності є досить актуальним, оскільки сучасні дослідження в сфері психології, соціології, медицини свідчать про значне зростання кількості дітей шкільного віку, в яких виникають вище зазначені проблеми, які негативно впливають як на формування особистості, результати учбової діяльності, так і сприяють погіршенню міжособистісних стосунків з однолітками, батьками, вчителями. Тому в багатьох психологічних дослідженнях, пов'язаних з вивченням тривожності, вчені намагаються не просто виявити її рівень, а з'ясувати наявність чи відсутність зв'язку та його характеру між тривожністю й різними компонентами в структурі особистості, що дозволить врахувати ці теоретичні дані для складання і впровадження в практику ефективніших корекційних програм.

Виявленням такого зв'язку присвячені наукові дослідження як закордонних психологів (Р. Мся, К. Роджерса, К. Хорні та ін.), так і вітчизняних: Р. Астахова, Л. Бородіної, Е. Бреля, І. Дубровіної, О. Залученової, Я. Коломенського, Я. Копейко, Б. Кочубей, М. Неймарк, Е. Новікової, В. Пінчук, Б. Цокова та ін.

Певна увага психологів приділяється виявленню взаємозв'язку між тривожністю та самооцінкою, По-перше, дослідників цікавить, чи існує якась взаємозалежність між цими двома поняттями, і якщо існує, то що є первинним, а що вторинним. По-друге, наявність неадекватної самооцінки, як і переважно високого рівня тривожності серед учнів є сучасною проблемою в сфері шкільної освіти, що визначає сферу досліджень педагогічної психології.

Ще К. Роджерс, розглядаючи особистість як продукт розвитку людського досвіду чи як результат засвоєння суспільних форм свідомості та поведінки, визначає існування залежності між тривожністю і самооцінкою. Конфлікт, який може виникати в процесі життя індивіда між його уявленнями про себе, які формуються на основі минулого досвіду і даного досвіду, який продовжує отримуватися ним, і є основним джерелом розвитку тривожності. Таким чином, основною умовою профілактики появи тривожності є вміння людини достатньо швидко переглядати власну самооцінку, змінюючи її, якщо цього вимагають нові умови життя [14, 199-230].

В дослідженнях М.З. Неймарк була виявлена наступна закономірність: у дітей із завищеною самооцінкою спостерігалась наявність високого рівня тривожності [11, 38-40].

Вивчаючи особистісні взаємовідношення в дитячому колективі Я. Коломенський визначає, що дитина з високим рівнем особистісної тривожності схильна в усьому бачити загрозу для своєї самооцінки. В результаті, як правило, у неї формується неадекватна занижена самооцінка. Дитина, що має таку самооцінку, знаходиться в постійному напруженні, яке виражається в очікуванні неприємностей, дратівливості, навіть за відсутності на це об'єктивних причин [6].

Б. Цоков здійснив гендерний аналіз взаємозв'язку між «Я»-образом і рівнем тривожності, ним було з'ясовано, що у юнаків велика різниця між «реальним» та «ідеальним» «Я» є джерелом завищеної самооцінки, що отожднюється з образом «Я»; низька динаміка різниці між «реальним» та «ідеальним» «Я» поєднується з низьким рівнем тривожності [16].

Однією з причин появи тривожності В. Пінчук називає конфліктну будову самооцінки, коли одночасно актуалізуються дві протилежні тенденції – з одного боку потреба оцінити себе високо, а з іншого почуття невпевненості [12].

Л. Бороздіна та О. Залученова в ході дослідження виявили, що при розходженні висотних параметрів самооцінки та рівня домагань, на відміну від їх гармонійного поєднання спостерігається підвищення рівня тривожності [2].

Дослідження А. Маленової свідчать про наявність значимого корелятивного зв'язку між високим рівнем тривожності і низькою самооцінкою для учнів 8-9 класів. Також вона зазначає, що одним з можливих джерел появи тривожності є страх не виправдати надії батьків стосовно навчання, почуття провини перед ними. [9].

Певна кількість наукових робіт присвячена виявленню взаємозв'язку між тривожністю та різними проявами агресивної поведінки. Зокрема, достатньо глибоко взаємозв'язок тривоги і ворожості вивчала К. Хорні. Визначаючи поняття базової тривожності, вона говорить про одночасну наявність у дитини і базової ворожості. К. Хорні була виявлена закономірність як для дітей, так і для дорослих: ворожість буде подавлятися пропорційно ступеню залежності

особистості від інших, пояснюється це страхом перед ворожістю у відповідь чи відчуженням від осіб, від яких особистість є залежною.

Крім того, К. Хорні зазначає, що подавлена ворожість може призводити до збільшення тривоги наступним чином:

- при проектуванні власної подавленої ворожості на інших людей, що призводить до посилення відчуття того, що людина існує у ворожому світі;

- через подавлення ворожості особистість менш здатна визначати наявність реальної загрози і захищати себе, в результаті вона стає беззахиснішою. [15,174-180].

Ролло Мей на основі результатів дослідження підтверджує ідеї К. Хорні про те, що між тривожністю і ворожістю (як прихованою так і відкритою) існує взаємозв'язок: вони посилюються і послабляються одночасно. Р. Мей пропонує розглянути наступні причини такого зв'язку:

- ворожість, особливо подавлена, призводить до тривоги;

- почуття безпорадності та сильне страждання як симптоми тривоги викликають ворожість по відношенню до тих людей, яких особистість вважає відповідальними за ту ситуацію, в яку вона потрапила;

- ворожість і агресія використовуються як спосіб захисту проти тривожності, що викликана певною ситуацією [10, 403].

На думку Мей, з тривогою пов'язана не будь-яка ворожість, а лише подавлена. Він категоричний в тому, що такий вид ворожості – це вторинне явище, а тривога – первинна, крім випадків, коли особистість при наявності тривожності боїться ворожості чи відчуження у відповідь [10, 262].

Вітчизняних вчених також зацікавила наявність зв'язку між тривожністю та агресією, тому з'явилися дослідження, присвячені цій проблематиці, зокрема: Б. Кочубей, Є. Новикової, І. Дубровіної, А. Прихожан та ін. В основному вони погоджуються з тим, що тривожна дитина та підліток побоюються інших, чекають від них нападу, глузування, образ, тому дана ситуація сприяє формуванню агресивних реакцій, спрямованих на інших, як форми захисту [4; 8; 13].

В ході лонгітюдного дослідження психологом Е. Ю. Брелем було з'ясовано, що види агресивних та ворожих реакцій с. старшокласників безпосередньо пов'язані з високим рівнем тривожності в молодшому шкільному віці. Крім того, в подальшому високий рівень тривожності призводить до формування і розвитку алекситимії – психологічної характеристики індивіда, пов'язаної з ускладненням або нездатністю описати власні емоційні переживання та розуміння почуття інших людей, а також з можливістю здійснювати порівняльний аналіз різних почуттів. На його думку, висока особистісна тривожність та «неможливість позитивного емоційного реагування» призводять до «формування і закріплення особливого стилю поведінки, якому властиві різні види агресивності і ворожості». Крім того, вчений наголошує на тому, що учбова самооцінна і міжособистісна тривожність (за шкалами А. Прихожан) обов'язково обумовлена найближчим сімейним та шкільним оточенням [3].

Спробу гендерного аналізу зв'язку між агресивною поведінкою і рівнем тривожності у дорослих здійснив Я. Ю. Копейко. Ним було виявлено, що у чоловіків цей зв'язок є позитивним, а у жінок - негативним. Автор пояснює це тим, що агресивна поведінка чоловіків має безпосередніший характер і обумовлена контролюючою функцією Суперего. У жінок вона виступає деяким захисним механізмом більш пов'язаним з силою/слабкістю Его [5].

У тривожних дітей та підлітків у сфері негативних емоційних переживань, пов'язаних з сім'єю, на відміну від емоційно благополучних дітей переважають почуття власної залежності та провини, майже не вираженим залишається почуття захищеності [7].

Р. Астахов зазначає, що тривожність має взаємозв'язок з показниками стурбованості, сентиментальності, негативізму, агресії, підозрливості, страху [1].

Психологами було помічено, що інтенсивність переживання та рівень тривожності різняться у хлопців і дівчат. Так, Б. Кочубей, Є. Новикова, зазначають, що в дошкільному віці більш тривожними є хлопці, оскільки це пов'язано з подіями, до яких прив'язана ситуативна тривожність, а також з можливостями хлопців її пояснити. У підлітковому віці це співвідношення змінюється і відбувається різке підвищення рівня тривожності серед дівчат. Тривожність спочатку як ситуативне явище, а згодом як особистісне у дівчат за своїм змістом відрізняється від тривожності хлопців. Для хлопців характерна тривожність, пов'язана з ситуаціями в яких проявляється насилля в будь-яких його аспектах, а для дівчат проблемною в цьому плані є сфера взаємостосунків з іншими людьми [8].

Розглянувши вище зазначені наукові дослідження ми прийшли до висновку, що більшість психологів погоджується з наявністю взаємозв'язку між тривожністю та окремими проявами агресивної поведінки й самооцінкою особистості, але поряд з тим були виявлені певні особливості. Зокрема, з'ясувалося, що існує два протилежні погляди: в одному випадку тривожність є джерелом формування неадекватної самооцінки, а в іншому її наслідком. Крім того, переважно психологи стверджують, що високий рівень тривожності пов'язаний з низькою самооцінкою, але є твердження про наявність зв'язку і з завищеною самооцінкою.

Щодо зв'язку тривожності з окремими проявами агресивної поведінки, то психологи виявили взаємопов'язаність тривожності в першу чергу з ворожістю, потім з агресією, почуттям провини, підозрливості, негативізмом.

Для уточнення вище зазначених теоретико-експериментальних даних нами була розроблена програма дослідження, спрямована на виявлення взаємозв'язку тривожності з самооцінкою і різними формами агресивної поведінки. Експериментальне дослідження проводилося на базі середньої загальноосвітньої школи №22 м. Кривого Рогу серед трьох 9 класів загальною кількістю 58 осіб. Були використані наступні методики: опитувальники Спілбергера в адаптації Ханіна та Басса-Дарки, тест самооцінки особистості. Первинні матеріали дослідження були оброблені за допомогою методів математичної статистики: кореляційний аналіз проведений при обчисленні коефіцієнта рангової кореляції Спірмена на рівні значимості 0,05, вірогідність гендерних розходжень визначали, обчислюючи значення t -критерію Стьюдента.

На основі отриманих даних виявлено (див. табл. 1), що існує позитивна кореляція усіх видів тривожності за опитувальниками Прихожан та Спілбергера в адаптації Ханіна з самооцінкою учнів. Особистісна тривожність за опитувальником Спілбергера корелює з почуттям провини, роздратування, образи, індексом ворожості, ситуативна – з роздратуванням. Міжособистісна тривожність за шкалою Прихожан має позитивну кореляцію з підозрливостю та індексом ворожості. Самооцінна тривожність корелює зі шкалою вербальної агресії.

Кореляційний аналіз

	самооцінка	негативізм	Почуття провини	образ	Фізична агресія	Непряма агресія	Вербальна агресія	підозрі-лість	роздрагу-вання	Індекс аг-ресивності	Індекс ворожості
Особистісна трив-сть за Спілбергером	0,40	-	0,35	0,45	-	-	-	-	0,33	-	0,25
Ситуативна трив-сть за Спілбергером	0,23	-	-	-	-	-	-	-	0,32	-	-
Загальна особистісна трив-сть за Прихожан	0,37	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Самооцінна трив-сть за Прихожан	0,46	-	-	-	-	-	0,23	-	-	-	-
Міжособистісна трив-сть за Прихожан	0,24	-	-	-	-	-	-	0,25	-	-	0,22
Шкільна тривожність за Прихожан	0,23	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Магічна трив-сть за Прихожан	0,28	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Таким чином, дослідженням майже не підтверджується існування взаємозв'язку між тривожністю будь-якого виду і безпосередніми проявами агресії (фізичної, непрямої, вербальної та агресивності) на що вказувала певна кількість дослідників, лише самооцінна тривожність корелює зі шкалою вербальної агресії, що може пояснюватися спробами захисту свого рівня самооцінки. Також повністю відсутній зв'язок тривожності з негативізмом, хоч, зокрема Р. Астахов наголошував на його існуванні.

Крім того, кореляційний аналіз різних видів тривожності показав повну відсутність зв'язку між ситуативною тривожністю за Спілбергером і підвидами особистісної тривожності у Прихожан, він наявний лише між особистісною за Ч. Спілбергером і шкалами загальної та самооцінної тривожності за А. Прихожан (див. табл. №2). Узагальнивши отримані результати, ми прийшли до висновку про необхідність парного використання даних методик для отримання достовірніших результатів, тим більше, що це підтверджується і кореляційним аналізом шкал тривожності зі шкалами методики Басса-Дарки (лише використання обох методик дає повнішу картину наявності взаємозв'язків тривожності з самооцінкою та різними проявами агресивної поведінки).

Таблиця 2

Кореляційний аналіз на виявлення взаємозв'язку між різними видами тривожності за опитувальниками А. Прихожан та Ч. Спілбергера в адаптації Ханіна

	Загальна трив-сть (Прихожан)	Самооцінна трив-сть за (Прихожан)	Міжособист. трив-сть (Прихожан)	Шкільна трив-сть за (Прихожан)	Магічна трив-сть за (Прихожан)
Особистісна трив-сть за Спілбергером	0,28	0,41	-	-	-
Ситуативна трив-сть за Спілбергером	-	-	-	-	-

Нас також цікавило, чи будуть існувати гендерні відмінності серед школярів з різними рівнями тривожності за показниками самооцінки, агресивності та ворожості. Для перевірки цієї гіпотези ми об'єднали усіх випробуваних у три групи в залежності від рівня тривожності по шкалі особистісної тривожності Ч. Спілбергера в адаптації Л. Ханіна. Так, першу групу склали випробувані з низьким, другу - із середнім і третю - з високим рівнем тривожності (див. табл. 3). Аналіз результатів проводили окремо по вибірці юнаків і дівчат. В результаті були отримані наступні дані: статистично достовірною є різниця лише за показниками самооцінки для гендерних груп середнього рівня тривожності (t - критерій Стюдента=2,2. Результати статистично достовірні при $p < 0,05$). Крім того, було виявлено, що серед дівчат низький рівень тривожності відсутній взагалі, а переважаючим є високий, тоді як для хлопців переважаючим є середній рівень.

Таблиця 3

Середні значення самооцінки, індекса агресивності та ворожості серед дівчат і хлопців з різним рівнем тривожності

Рівень тривожності	дівчата			юнаки		
	самооцінка	Індекс агресивності	Індекс ворожості	самооцінка	Індекс агресивності	Індекс ворожості
низький	-	-	-	37,5	22,5	8,5
середній	43,4	25,3	10,6	56,7	24,2	11,8
високий	62,4	25,2	12,5	58,4	24,9	11,6

Крім того, результати дослідження свідчать про якісні відмінності між рівнем переживання тривожності серед хлопців і серед дівчат (t - критерій Стюдента для парних даних=10,41. Результати статистично достовірні при $p < 0,01$) (див. табл. 4). В ході аналізу даних було підтверджено тези психологів про наявність вищого рівня тривожності у дівчат цього віку по відношенню до хлопців.

Таблиця 4

Гендерні відмінності у переживанні тривожності

дівчата		юнаки	
Середнє значення рівня тривожності	Стандартне відхилення	Середнє значення рівня тривожності	Стандартне відхилення
46,7	9,3	41,3	8,3

Також була виявлена наступна тенденція: для високотривожних підлітків обох статей характерною є наявність низької самооцінки.

Таким чином, на основі аналізу експериментальних даних ми можемо говорити про підтвердження тез окремих психологів стосовно наявності взаємозв'язку тривожності з самооцінкою, але зв'язок тривожності з агресією практично не зафіксований, оскільки значима кореляція наявна лише між самооцінкою тривожністю за А. Прихожан і вербальною агресією. Не був підтверджений і зв'язок з негативізмом. Було виявлено, що різні види і підвиди триво-

жності (за вище зазначеними методиками) корелюють з ворожістю, почуттям провини, образи, підозрілістю та роздратуванням, тому бажано використовувати їх у парі, що сприятиме отриманню повнішої картини взаємозв'язків. При врахуванні гендерного аспекту під час аналізу даних було з'ясовано, що більш тривожними підлітками є дівчата, але дослідження впливу інтенсивності прояву тривожності (низький, середній, високий рівні) на самооцінку, ворожість і агресивність показало, що показники хлопців і дівчат майже не розрізняються, статистично достовірною є різниця лише за показниками самооцінки для гендерних груп середнього рівня тривожності.

Література

1. Астахов Р. Л. Тревожность как фактор трансформации личности подростка/ Психология XXI в.: Тезисы Международной межвузовской научно-практической конференции. – СПб. - 2000. – С. 168.
2. Бороздина Л.В., Залученова Е.А. Увеличение индекса тревожности при расхождении самооценки и притязаний // Вопросы психологии. - 1993. - №1. – С. 25-28.
3. Брель Е. Ю. К проблеме изучения особенностей взаимосвязи алекситимии, агрессивности и тревожности в структуре личности// <http://www.spf.kemsu.ru/portal/sr2004/3.9.htm>
4. Дубровина И. В. Школьная психологическая служба. – М. - 1997.
5. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. СПб. - 2002. – 544с.
6. Коломенский Я. А. Психология личных взаимоотношений в детском коллективе. – Минск. - 1988.
7. Короткая Е. В. Детская тревожность//<http://www.krsk-obr.ru/soznanie/>
8. Кочубей Б., Новикова Е., Снимем маску с тревоги// Семья и школа. – 1988 - №9. – С. 34-36.
9. Маленова А. Ю. Влияние семьи на формирование тревожности у ребенка. Психосфера. – 1999. - N 2 (8). – http://sfera.infomsk.ru/magazine/mag_part.php?ID_Publish=1&ID_SNumber=8&ID_Article=56
10. Мэй Ролло. Проблема тревоги. – М: Эксмо-пресс. - 2001. - 432 с.
11. Неймарк М.З. Аффекты у детей и пути их преодоления // Советская педагогика – 1963. - №5 – С. 38-40.
12. Пинчук В.А. Психологический анализ устойчивых особенностей эмоциональности: Автореф. канд. дис. - М. - 1982. - 18 с.
13. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. - М. - 2000. – 304с.
14. Роджерс К.К. Наука о личности / История зарубежной психологии. Тесты – М. - 1980 – С. 199-230.
15. Хорни К. Собр. соч. в 3 томах. - М.: Смысл, 1997. - Т.2. - С. 174—180.
16. Цоков Б. Взаимосвязь между Я образом и уровнем тревожности // Психология. - София. - 1984. - №1.